

Egedy Gergely
Brit–szovjet tárgyalások 1939-ben

1939 márciusában Németország bekebelezte Csehországot, s e fordulat alapjaiban roppantotta meg Nagy-Britanniában a Neville Chamberlain kormányfő által folytatott, Hitler „megbékítésére” irányuló politika támogatottságát. Berlin mindenki számára nyilvánvaló tette ugyanis, hogy szólamaival ellentétben valójában nem az önrendelkezési jog alapján áll, hanem a nyers erőszak politikáját képviseli. E fejlemény hatására az illúzióiból lassan ocsúdó brit kormány március 31-én garanciát vállalt Lengyelország határaira, ami viszont megkerülhetetlenné tette a Szovjetunióhoz fűződő viszonyának a tisztázását is.

London azonban éppúgy nem értette meg Sztálint, mint ahogy Hitlert sem értette meg.

A brit külpolitika nem ismerte fel, hogy a Szovjetunió valójában nem az ideológia, hanem a „reálpolitika” jegyében politizál, s ezért a vallott ideológiák összeegyeztethetetlensége ellenére a kommunista nagyhatalom jól együtt tud működni a nemzetiszocialista Németországgal, ha ez történetesen az érdekében áll. Annak sem ébredt a tudatára, hogy Moszkva erkölcsi tekintetben nem tesz különbséget a kapitalista országok között; kizárólag pillanatnyi érdekei alapján szabja meg a velük kapcsolatos stratégiáját.

Ezeket az állításokat meggyőzően bizonyítják azok a tárgyalások, amelyeket a britek a franciákkal együtt folytattak a Szovjetunióval az együttműködés lehetőségeiről 1939 áprilisától augusztus közepéig, a Molotov–Ribbentrop paktum aláírásáig.

*

Az előadás a világháború kitörését megelőző diplomáciai eseményeknek ezt az érdekes fejezetét kívánja áttekinteni, a brit politika nézőpontjából.

A lengyeleknek adott brit garancia a geopolitikai realitásokból fakadóan a Szovjetunió felé fordította a londoni döntéshozók figyelmét. „Oroszország nélkül csapdába sétálunk” – jelentette ki a „megbékítési”-politikát („appeasement policy”) kezdettől bíráló egykori miniszterelnök, Llyod George. A brit politikai elit számára azonban az oroszokkal való együttműködés hatalmas kihívást jelentett, mert mély – és nem alaptalan – gyanakvást táplált a kommunista nagyhatalommal szemben. Nagy-Britanniát ráadásul 1937 májusa óta az a Neville Chamberlain irányította, aki a külpolitikában meglehetősen tájékozatlan volt, s aki azt látta célszerűnek, ha elkerül minden olyan lépést, amely alkalmas lehet Németország „felingerlésére”. Húzódozását a Moszkvával való együttműködéstől csak tovább erősítette, hogy az április elején Londonba látogató lengyel külügyminiszter maga is kizárta az oroszokkal kötendő szövetség gondolatát. „Lengyelország számára két dolog teljesen lehetetlen, mégpedig az, hogy Berlintől vagy Moszkvától tegye függővé a politikáját…” – hangsúlyozta Beck.

Érdemes e ponton megemlíteni, hogy Varsó, saját illúzióinak a foglyaként, nagyon lebecsülte a német fenyegetést, úgy vélve, hogy Danzig nem lehet casus belli. Chamberlain és a brit vezérkar pedig erősen túlértékelte Lengyelország katonai potenciálját.

A brit külpolitika határozottabbá válásának jegyében 1939. április 13-án London Görögország és Románia függetlenségét is garantálta, az utóbbiét kifejezetten francia kérésre. (Jegyezzük meg, hogy Magyarországot nem sorolta a „megvédendő" országok körébe, abból indulva ki, hogy az mindenképpen a német érdekszférába tartozik. Sir Orme Sargeant, a Foreign Office magas rangú tisztviselője már 1938-ban úgy fogalmazott hazánkkal kapcsolatban, hogy ott „a játszma már eldőlt".) A brit ígéreteknek azonban volt egy komoly hiányosságuk: az esetleges beváltásukhoz szükséges katonai feltételekről nem gondoskodtak. A britek arra számítottak, tévesen, hogy a tekintélyük önmagában elégséges lehet az elrettentésre.

Hosszú habozás után Nagy-Britannia elszánta magát a Szovjetunióval való kapcsolatfelvételre is: április 15-én moszkvai nagykövete, William Seeds közvetítésével javaslattal fordult a szovjet vezetéshez. Ebben azt indítványozta, hogy Moszkva tegyen egy olyan nyilatkozatot, miszerint ha agresszió éri valamelyik európai szomszédját, segít neki, ha az érintett ország is kéri ezt. Az orosz támogatás nyilvánvalóan növelte volna a London által adott garanciák értékét. Chamberlain és külügyminisztere, Halifax úgy gondolta, ezzel biztosítja az esetleges orosz segítséget anélkül, hogy külön egyezményt kellene kötnie az oroszokkal. A történetírásban április 15-ét tekintik a brit–szovjet tárgyalások kezdőpontjának.

Válaszjegyzékében április 18-án a Szovjetunió határozottan elutasította az indítványt, és azt az igényét jelentette be, hogy Nagy-Britannia és Franciaország kössön vele katonai szövetséget. A hivatalos szovjet sajtó eközben folyamatosan azt állította, hogy a britek Németországot a Szovjetunió elleni háborúra biztatják. Ez a vád alaptalan volt és propaganda-célokat szolgált, hiszen a brit vezetők az első világháború befejeződése óta pontosan tudták, hogy egy újabb európai háború, akárki is nyeri meg, csak ronthat a szigetország helyzetén. Tény viszont, hogy azzal, hogy London és Párizs nem hívta meg a Szovjetuniót a müncheni konferenciára, csak megerősítették Sztálin régi félelmét, miszerint a kapitalista országok esetleg összefognak ellene. Robert Coulandre, aki 1938-ban Franciaország moszkvai nagykövete volt, memoárjában feljegyezte, hogy Vlagyimir Potyemkin külügyi népbiztos-helyettes ekként vélekedett a nyugatiak által aláírt müncheni megállapodásról: „Szegény barátom, mit tett Ön? Számunkra nem maradt más kiút, mint Lengyelország negyedik felosztása." Az áprilisi szovjet ellenjavaslatot véleményező Alexander Cadogan külügyi államtitkár úgy vélte, hogy annak elfogadása több kárral, mint haszonnal járna. A megítélése szerint egy ilyen szövetség egyetlen haszna a hazai baloldal megnyugtatása lenne, viszont a lengyeleket és a németeket egyaránt elidegenítené. A jelentéséből kitűnik, hogy a brit vezetés nem sokat tartott az orosz katonai potenciálról. E vélekedést Chamberlain maga is osztotta; a hírszerzői jelentések is arról szóltak, hogy a sztálini tisztogatás roppant módon legyengítette a Vörös Hadsereget. A szovjet–német közeledés lehetőségének Cadogan nem sok esélyt adott, figyelembe véve a két hatalom éles ideológiai szembenállását. E vélekedést a Foreign Office tisztviselőinek a zöme osztotta, jól tükrözve, hogy nem értették meg a totalitárius hatalmak valódi mozgatórugóinak a természetét.

Május 3-án egy olyan fordulatra került sor, amely számottevően rontotta a megállapodás esélyeit: az elkötelezetten németellenes Maxim Litvinovot a Sztálin bizalmát élvező, s a párt csúcsvezetésébe tartozó Vjacseszlav Molotov váltotta fel a külügyminisztérium élén. Ő nem csak roppant kemény tárgyalónak bizonyult, hanem, mint később kiderült, sokkal inkább „nyitott" volt a németek irányában. E személycsere jól tükrözte, hogy Sztálin elsődlegesen nem a nyugati demokráciák irányában tapogatózott.

Május 8-án a londoni kormány elutasította a hármas szövetség kialakítására vonatkozó szovjet ajánlatot, és lényegében megismételte korábbi elképzelését a Moszkva által megteendő nyilatkozattal kapcsolatban. „Az idő még nem érett meg" a szovjet szövetségi ajánlat elfogadására – írta indoklásképp Halifax a moszkvai nagykövetnek. A szövetségi terv elvetésében Chamberlain – érdekes módon – nem csak a németek, hanem Spanyolország és Portugália elidegenítésének a veszélyére is nyomatékosan hivatkozott, külügyminisztere pedig még a „Moszkvában Antikrisztust látó" Vatikánra is utalt. A franciák hajlandóak lettek volna a szovjet ajánlat elfogadására, de – erősen rászorulva a britekre – nem kívántak külön útra lépni.

Május 15-én Molotov híatta Seedst és közölte: országa semmilyen segítséget sem ígér meg egyértelmű brit és francia szövetségi kötelezettségvállalás nélkül. A források fényében megfogalmazható: ha Chamberlainen múlik, az együttműködés kérdése e ponton valószínűleg meg is feneklett volna, de a Moszkvával kötendő védelmi egyezmény gondolatát ekkor már igen sokan támogatták. A Gallup júniusi közvélemény-kutatása szerint a megkérdezett britek több mint 80 százaléka az oroszokkal való szövetség mellett volt. Május második felére a brit katonai vezetők zöme is módosított korábbi elutasító álláspontján és a szövetségkötés mellé állt. A miniszterelnök úgy vélte, egy ilyen lépés növelné a háború esélyét – ellenfelei viszont ennek az ellenkezőjét gondolták.

Az egyre inkább elszigetelődő Chamberlain e helyzetben először egy „ügyesnek" tekintett kompromisszumos megoldásra gondolt: tegyenek közzé akkor egy közös brit–szovjet deklarációt arra nézve, hogy a Népszövetség elveivel összhangban segíteni fognak annak az országnak, amelyet idegen támadás ér és segítséget kér. Ahogy egy brit történész találóan megjegyezte, a kormányfő abban az illúzióban ringatta magát, hogy az oroszok szövetségnek tekintik majd azt, amit a németek nem… Végül azonban lépéskényszerbe került, mert Moszkvában világossá tették, hogy a hármasszövetségnél kevesebbet nem fogadnak el. Érdemes megjegyezni: a Szovjetunió pozícióját sajátos módon a lengyeleknek adott egyoldalú londoni garancia is erősítette, hiszen azzal számolhatott, hogy ha a németek megindítják a keleti irányú expanziót, a britek (és a franciák) hadba lépése az ő nyugati határainak a védelmét is szolgálja – méghozzá úgy, hogy ezért semmit sem kell cserében adnia.

A brit kormány végül május 24-én a szövetségkötés elfogadása mellett döntött. Érvelésében a külügyminiszter első ízben utalt arra, hogy a német–orosz megegyezés eshetősége sem zárható ki. Hozzájárult e döntéshez az is, hogy Halifax olyan információt kapott Majszkij londoni szovjet nagykövettől, miszerint ha a nyugati demokráciák elfogadják a kért szövetséget, a többi kérdésben az oroszok engedékenyebbek lesznek.

A szovjet ajánlat elfogadásához fűzött remények azonban hiúnak bizonyultak. Seeds brit nagykövet és francia kollégája május 27-én nyújtotta át a Kremlben az új javaslatot, s gyorsan kiderült, hogy az oroszok a korábbiaknál már többet követelnek. Molotov ugyanis hirtelen erősen kifogásolni kezdte a briteknek azt a feltételét, hogy a Szovjetunió csak akkor nyújthat segítséget egy megtámadott országnak, ha az kéri. És akkor hogyan védjék meg azokat a kelet-európai államokat, amelyek nem akarják elfogadni a szovjet segítséget? – tette fel a kérdést, utalva arra, hogy Finnország, Észtország és Lettország egészen biztosan nem fordulna Moszkvához a németekkel szemben. London viszont abból indult ki, hogy felettébb méltánytalan lenne bárkire is ráerőltetni egy nagyhatalom segítségét.

Június 2-án Molotov előterjesztette ellenjavaslatát: tételesen felsorolta az általa megvédendőnek tekintett államokat (Lengyelország, Észtország, Lettország, Finnország, Belgium, Görögország, Törökország, Románia), és ezzel rögtön ki is iktatta a brit indítványnak azt az elemét, amely szerint a Szovjetunió csak akkor segíthet, ha erre felkérik.

A brit külügyminisztérium e ponton úgy látta célszerűnek, hogy egy különmegbízottat indítson a szovjet fővárosba; bár nagyobb nevek is szóba kerültek, a választása végül egy tisztviselőjére, William Strang-re esett. Ő június 12-én azzal a javaslattal utazott Moszkvába, hogy a két nyugati hatalom és a Szovjetunió állapodjon meg: konzultál egymással, mielőtt bármelyikük is beavatkozna egy megtámadott európai országban. A június 15-én előterjesztett javaslatot Molotov kemény szavakkal utasította el, ragaszkodva ahhoz, hogy a segítségnyújtáshoz ne kelljen kikérni az érintett államok hozzájárulását. A *Pravdá*ban Zsdanov dörgedelmes cikkben rótta meg a nyugatiakat: nem akarnak a Szovjetunió számára elfogadható megállapodást, csak beszélnek az megállapodásról, mégpedig azért, „hogy előkészítsék a saját közvéleményüket az agresszorral való megegyezésre”. A küzdelem ekkor már nyilvánvalóan a balti államok sorsáról folyt. Amikor Halifax megkérdezte távirati úton Seedst, hogy szerinte mit is akarnak az oroszok, s a diplomata válasza egyértelmű volt: szabad kezet a Baltikumban. A balti államok 1940-ben végrehajtott szovjet annexiója előrevetítette az árnyékát.

A briteknek ezután kevés választásuk maradt, ráadásul a németektől náluk jobban rettegő és az orosz segítséget fontosabbnak tekintő franciák is a meghátrálást tanácsolták. Június 27-én London engedett: lemondott arról az elvről, hogy az érintett országok beleegyezése nélkülözhetetlen legyen „megsegítésükhöz”. Cserében csak annyit kért, hogy a megvédendő országok listájára Svájcot és Hollandiát is vegyék fel, ám Moszkva ezt a kérésüket sem teljesítette. Chamberlain a nővérének írott levelében ekkor úgy ítélte meg a helyzetet, hogy az oroszok mindenképp meg akarnak egyezni, csak alkudoznak a legjobb feltételekért… Tévedett azonban ezúttal is: nem számolt azzal, hogy a háttérben Sztálin más vasat is tartott a tűzben…

Így aztán július elejére London elfogadta Moszkva legtöbb követelését. Molotov azonban ekkor már az időhúzásra játszott, hogy esélyt adjon a németekkel titokban folytatandó tárgyalásoknak, mert Berlintől többet remélt, mint a nyugati demokráciáktól. Július 1-jén ezért a szovjet külügyminiszter új feltételt támasztott, mégpedig azt, hogy a szovjet intervenciót egy szomszédos országot érő „indirekt agresszió” is megalapozhassa. Sőt, azt az igényét is megfogalmazta, hogy az „indirekt agresszió” definíciója kerüljön be az egyezménybe.

Londonban megütközést és felháborodást váltott ki e követelés, hiszen elég nyilvánvaló volt, hogy mire kellett Sztálinnak a politikai mozgásterét jelentősen kibővítő „indirekt agresszió" fogalmának a beemelése. Ennek az elfogadása az ő megítélésére bízta volna, történt-e olyan változás valamely szomszédjának a politikájában, amely „az agresszor érdekeit" szolgálja. Július végére ráadásul már a briteknek is volt némi információjuk a német–szovjet tárgyalások megindulásáról. A kiélezett helyzetben azonban London nem kívánta a tárgyalások megszakítását, s Párizs is határozottan a folytatás mellett volt. Daladier francia miniszterelnök és külügyminisztere, Bonnet ekkor már szinte bármilyen árat megfizetett volna az orosz szövetség elnyeréséért.

Július 23-án a brit és a francia nagykövet jelezte Molotovnak, beleegyeznek abba, hogy elsőként a katonai egyezményről állapodjanak meg – ez július 2-a óta szerepelt a szovjet követelések között. Halifax azért tartotta célszerűnek ennek az elfogadását, mert úgy vélte, hogy a katonai tárgyalások megkezdése bizonyos értelemben „felülírja" az „indirekt agresszió" meghatározásának a jelentőségét. A brit tárgyalódelegáció vezetését a hosszú nevű Planken-Ernle-Erle-Drax admirálisra bízták, a franciát pedig Aimé Doumenc tábornokra.

Az események ezúttal is rácáfoltak a londoni számításokra. Londonban ugyanis ekkor még nem tudtak arról, hogy augusztus 3-án von Schulenburg német nagykövet konkrét – és Sztálin számára vonzó – ajánlatot tett Lengyelország sorsát illetően.

Augusztus 10-én érkezett meg a szovjet fővárosba a brit és a francia katonai küldöttség, és 12-én meg is kezdődtek a tárgyalások. A résztvevők visszaemlékezései szerint eleinte szívélyes volt a légkör, ám gyorsan megváltozott a hangulat, amikor a szovjet delegáció vezetője, Vorosilov marsall azt a kérdést állította előtérbe, hogy a nyugati demokráciák elintézték-e, hogy a szovjet katonákat beengedjék Lengyelországba. A lengyelek együttműködése valóban kulcselem lett volna, de Vorosilov kérdésére sem a britek, sem a franciák nem tudtak igennel felelni. Augusztus 14-én a franciák – brit támogatással – megpróbálták villámgyorsan megszerezni Varsó elvi beleegyezését, de Beck külügyminiszter elutasító választ adott.

Ezzel egy időben Berlin távirati úton utasította von Schulenburgot, hogy tegye egyértelművé Sztálin és Molotov számára: „Németország és Oroszország között nincs valódi érdekkonfliktus…"

A háromhatalmi tárgyalások ezzel együtt tovább folytatódtak – mígnem aztán 18-án éjszaka a szovjet kormány vendégházában elszállásolt brit delegáció tagjai arra lettek figyelmesek, hogy a szomszédban, Ausztria egykori követségének az épületében szokatlanul nagy a sürgés-forgás. Érzékelhető volt, hogy igencsak magas rangú vendéget várnak. Augusztus 23-án érkezett meg Joachim Ribbentrop német külügyminiszter a Lengyelországot felosztó paktum aláírására.

*

Befejezésképp elmondható: a nyugati demokráciák nem értették meg a totalitárius hatalmakat, s amint a fentiekből is kitűnik, ez még a leggazdagabb történelmi

tapasztalatokkal rendelkező brit külpolitikára is áll. Nagy-Britannia hosszú ideig tartó habozása, az elköteleződés halogatása bőven szolgáltatott ürügyet Sztálinnak a megegyezés elkerüléséhez, de a fő felelősség – a szovjet történetírás későbbi állításával ellentétben – mégsem a számos hibát elkövető, ám végül mindenbe beleegyező brit kormányzatot terheli a tárgyalások kudarcáért. Többen fölvetették, s nem alaptalanul, hogy szerencsésebb lett volna, ha a britek magasabb rangú személyeket küldenek Moszkvába, ha például maga Halifax utazik ki. A.J.P. Taylor a brit vezetés szemére hányja, hogy minden fordulóban lassabban válaszolt a szovjet javaslatokra, mint Moszkva a nyugatiakéra. A végső eredmény azonban mégsem ezeken múlt. Sztálin azért bocsátkozott tárgyalásokba a britekkel és a franciákkal, hogy többet kérhessen a németektől. A célja valójában nem az volt, hogy együttműködjön a nyugati demokráciákkal, hanem az, hogy kihasználja őket. Találóan fogalmazott Henry Kissinger a diplomácia történetéről írott munkájában: München után Sztálin „bazárt nyitott, ahol licitálni lehetett egy szovjet paktumra – s ebben a demokráciáknak nem volt nyerési esélyük, ha Hitler el volt szánva a komoly ajánlattételre." Berlin pedig megtette a maga ajánlatát és a britek nem kívántak a legtöbbet licitáló szerepébe lépni. Nem tudták és nem is akarták Lengyelországot felkínálni a Szovjetuniónak, de nem dolgoztak ki átgondolt stratégiát sem Németországgal, sem pedig a Szovjetunióval szemben. A nemzetközi kapcsolatok elméletével foglalkozó tankönyvek joggal hangsúlyozzák: a külpolitikai döntéshozatal kulcsfontosságú eleme a helyzet pontos meghatározása. 1939-ben e tekintetben nagyon rosszul vizsgázott a brit kormányzat, s későbbiekben ezért magas tandíjat kellett fizetnie.

(Ez a közlemény *A nemzetközi helyzet a második világháború küszöbén. Új olvasatok* című, a Károli Gáspár Református Egyetem Kremlinológiai Intézete és a Barankovics István Alapítvány által 2012 november 23-án szervezett konferencián tartott előadás szerkesztett változata.)